

НА РОЗДОРІЖЖІ ІМПЕРІЙ: ІСТОРИОСОФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ Б. ЛЕПКОГО

Ольга Яблонська
Кандидат філологічних наук, доцент,
кафедра української літератури,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
(УКРАЇНА)

ABSTRACT

In the article are traced that prophetic motives of poetry «Voice of Despair» and «Voice of Hope», antimilitarist pathos of the small prose in the period of the First World War, historiosophytic «Nocturne» are combined with a distinct anti-imperial discourse.

In the center of research attention is the image of a lost Ukrainian, a person in a foreign country, without a family and with an unknown future. Imagological aspect is realized with the help of artistic details, elements of autobiographism, comparisons, author's conclusions. Also it is analyzed the role of internal speech and symbolism.

It is emphasized on the value of an idea of a family / family / people: the image of a divided family as a divided people, bounded by the borders of the empires («In the camp»); loyalty to the brother («Two children»); the idea of the honor of the owner («Escape?»); the idea of a great Ukrainian nation, national consciousness («Write and me»); the idea of the resurrection of the people («Before the Easter») and others.

It is noticed the actualization of the fabulous basis in the work «Mouse», author's naratologic investigations in the text «My fault».

It is underlined the dramatic stress «Nocturne», marked by genre elements of the tripod, prayer, folklore texts, category of fame.

In the work is traced the path of author's thought from the analysis of individual situations to conclusions-generalizations, historiosophical observations.

Key words: anti-imperial discourse, imagology, own / stranger, autobiographism, historiosophobic, internal speech.

У статті простежено, що пророчі мотиви поезій «Голос зневіри» та «Голос надії», антимілітаристський пафос малої прози періоду Першої світової війни, історіософічність «Ноктюрна» об'єднані виразним антиімперським дискурсом.

У центрі дослідницької уваги — образ загубленого українця, людини на чужині, без родини та з невідомим майбутнім. Імагологічний аспект зреалізований за допомогою художніх деталей, елементів автобіографізму, порівнянь, авторських висновків. Проаналізовано також роль внутрішнього мовлення, символіки.

Закцентовано на вагомості ідеї сім'ї / родини / народу: образ роз'єднаної сім'ї як роз'єданого народу, розмежованого кордонами імперій («У таборі»); вірність братові («Двоє дітей»); ідея честі господаря («Втікати?»); ідея великого українського народу, національна свідомість («Пишіть і мене»); ідея воскресіння народу («Під Великдень») та ін.

Зауважено актуалізацію казкової основи у творі «Мишка», наратологічні знахідки автора в тексті «Моя вина».

Підкреслено драматичну напругу «Ноктюрна», увиразнену жанровими елементами треносу, молитви, фольклорних текстів, категорією слави.

Простежено шлях авторської думки від аналізу окремих ситуацій до висновків-узагальнень, історіософічних спостережень.

Ключові слова: антиімперський дискурс, імагологія, Свій / Чужий, автобіографізм, історіософічність, внутрішнє мовлення.

W artykule zostało zauważono, że motywy prorocze wierszy „Głos rezygnacji” oraz „Głos nadziei”, patos antimilitarystyczny małej prozy okresu pierwszej wojny światowej, historiozofizm „Nokturnu” połączone są w jeden wyrazisty dyskurs antyimperialny.

W centrum uwagi badacza — obraz Ukraińca zagubionego, człowieka na obczyźnie, bez ojczyzny i z niewiadomą przyszłością. Imagologiczny aspekt realizowany jest za pomocą szczegółów artystycznych, elementów autobiografizmu, porównań, wniosków autorskich. Analizie poddana została także rola mowy wewnętrznej oraz symboliki.

Uwaga jest skupiona na ważkości idei rodziny / narodu: obraz rozłączonej rodziny jako rozłączonego narodu, podzielonego granicami pomiędzy cesarstwami („W obozie”); oddanie braterskie („Dwoje dzieci”); idea honoru gospodarza („Uciekać?”); idea wielkiego narodu ukraińskiego, świadomości narodowej („Piszcie mnie również”); idea narodowego wskrzeszenia („Na Wielkanoc”) i in.

Zauważa się zjawisko aktualizacji podstawy bajkowej w utworze „Myszka” oraz naratologiczne odkrycia autora w tekście „Moja wina”.

Podkreślone zostało naprężenie dramatyczne „Nokturnu”, które jest uwypuklone poprzez gatunkowe elementy trenosu, modlitwy, tekstów folklorystycznych, kategorię sławy.

Prześlędzono ciąg myśli autorskiej od analizy poszczególnych sytuacji do wniosków uogólniających i uwag historiozoficznych.

Słowa kluczowe: dyskurs antyimperialny, imagologia, Swój / Obcy, autobiografizm, historiozofizm, mowa wewnętrzna.

Супільні катаклізми роблять помітнішими проблеми, які нагромаджувалися в асиметричних стосунках імперії з недержавними народами. Перша світова війна принесла на галицькі землі масові смерті, хвороби, даремні жертви, голод і розруху, вкотре розкинувши розмежованих імперіями українців. Б. Лепкий, який став учасником і свідком цих трагічних подій (від'їзд до Відня; мобілізація; у Німеччині — освітньо-культурна робота серед українців, військовополонених царської армії; праця в Українській Військово-Санітарній Місії), відтворюючи трагедію окремого українця, зацентрував на масштабності людської драми на політичній карті світу. Про цей період Б. Лепкий писав у «Поясненнях» до другого тому «Писань»: «З Відня поїхав я до Німеччини, щоб робити просвітну роботу в таборах українських полонених.

Ця робота полонила мене. Чисто літературні й естетичні питання уступили на другий план, а на перед висунулося те горе, яке спичинила війна і передвоєнна неволя моїх закордонних братів. І знов прийшлося бігати далеко до міста до табору і знов треба було по кілька годин в день учити, викладати, промовляти на вічах і зборах, поправляти завдання, відбувати конференції і всілякі наради, їздити по робітничих командах і таке друге. Минуло п'ять літ на такій роботі, — доволі далекій, як мені здається, від тої роботи, якою займаєть-

ся письменник щасливішого від нас народу. Прихапцем, немов у крадених годинах, написав я тоді деякі вірші й оповідання, як ось “Мишка”, “У таборі”, (Між дротами), “Моя вина” і другі, яких у цій книжці нема.

Ось який письменницький стіл зготовило мені життя!

Та я не нарікаю. Який був, на таким і писав» [5, с. 464–465].

Ще 1911 р. Б. Лепкий підмітив песимістичні суспільні тенденції («підземний стон»; «Нам все одно, багнет чи кнут» [6, с. 147]), утверджуючи думку про дух сподіваної волі, про відновлену славу предків. Є. Пеленський, аналізуючи «Голос звіри» та «Голос надії», наголошував, що «уже перед війною, в передчутті грози, піднісся Лепкий до меж пророчого патосу» [7, с. 17].

Присвячена темі війни мала проза письменника, яка створена після 1914 р., позначена драматично-трагедійним струменем [1, с. 12].

Українець на політичній карті Першої світової — найбільш вразлива частина імперій, що зійшлися на плацдармі воєнних подій. Б. Лепкий, який народився в Австро-Угорській імперії, показав трагедію українського народу, що, не маючи своєї держави, змушений захищати інтереси австрійського цісаря чи російського царя. Ідея великого українського народу, яку озвучив поважний ґазда Пилип Каня Степанів («Перше кожний з нас розумів, що він гуцул, і на тому край. А нині ми знаємо, що не тільки світу, що в вікні, що наша країна куди більша і що на ній живе великий український народ» [6, с. 518]), що свідомий ролі освіти, українських товариств, засвідчила національну свідомість жителів Карпатських гір («Пишіть і мене»). На тлі християнського страдництва та жертвості розгортається ідея воскресіння народу у творі «Під Великдень».

Образ старого Чепіля, господаря й лицаря, що самовіддано боронить свою хату, рідну землю ціною свого життя — в центрі оповідання «Втікати?». Текст примітний і різними соціальними типами: тут і образи божевільних у селі, абсолютно різних за своєю суттю, і шинкаря, який отримує надприбуток у цей непевний час. Іншими щодо загалу є «навіжена Ксенька» і Олексій, чоловік Божий. Вони обоє не втікають від ворога. Але якщо Ксенька переконана, що в неї нема чого відібрати і що на неї не полакомиться навіть чорт, то Олексій намагається не пустити людей зі села, бо «Спаситель наш гряде» [6, с. 527]. Божея вільний чоловік — прихильник москвофільства, «дав собі голову білим царем закрити та ще других з толку зводить!» [6, с. 528]. А ворожці і п'яничці Ксеньці заможний Чепіль довірив свої гроші.

Образ старця, немов із старозавітного тексту, виведений у творі «Allegro patetico». Б. Лепкий, наголошував В. Лев, «любов і прив'язання до рідної землі накреслив у постаті старця, що залишився в опустошеному місті через брак води і волів живитися зібраною з рослин россою» [4, с. 203].

Актуалізуючи казкову основу про сільську та міську мишок у творі «Мишка», Б. Лепкий показав, що війна розвела на різні боки не тільки ворогів, а й показала, хто серед своїх є чужим. Як вимагає жанр казки, зло має бути покаране: сільська мишка погризе гроші своїх господарів, що заробляли на голоді і виявилися байдужими до чужого горя.

Образ біженця для Б. Лепкого позначений ліризмом, автобіографічністю. На чужині, на малярській землі, вітерець, що віє з Карпат, приносить запах рідної землі («У Шатмарі»). У фінальному акорді твору — органічне інтертекстуальне вплетання зі «Слова о полку Ігоря», улюбленої давньоруської пам'ятки Б. Лепкого: «Гей, рідна земле, уже ти за горою еси!» [6, с. 509]. Рефрен у творі «Не виходимо з хати» «Я соромно втікати!» / «Як соромно кидати свій

рідний край!» [6, с. 510] алюзійно пов'язаний із цим же текстом. Нема спокою, нема стабільності на чужій землі («Ходимо по хаті, мов по кораблі» [6, с. 510]), і «Ноги від землі відвикли» [6, с. 510], і «В голові — млин» [6, с. 510]. Колоритне зіставлення біженців із псом, якого женуть нові господарі, нагадує недержавний статус української нації. Від цієї, здавалось, епізодичної ситуації про перебування біженців у чужому місті Б. Лепкий майстерно переходить до узагальнень: «Дрібненький дощик хоче погасити ватру.

Не годен.

Так не годен слізми погасити світової пожежі» [6, с. 510].

Ситуація, яка розгортається у творі «На ринку», показує селянина, що привів свою корову з буцацького повіту до мадярського міста Шатмару. Обое чужі стали об'єктом глузувань, а ревіння корови, звернене до рідної землі, підкреслює безвихідь і беспорядність.

На чужині — і двоє дітей з однойменного тексту. Ганнуся не зрадила свого брата-каліку, тепер він — увесь її рід.

Текст «Сім шлафроків» примітний не тільки образом блудних втікачів, які втратили найдорожче (хто — дитину, хто — матір, хто — корову), а й образом незримого, проте відомого своїми діями ворога («палить, грабує, мордує, а свідомих і діяльних у Сибір вивозить» [6, с. 507]). В епілозі — гірка констатація: «Дев'ятий рік, а ми ще не вернули додому.

Наш поїзд у невідоме гонить» [6, с. 508]. Потяг із втікачами, які не знають, куди прямують, чужа земля, що не вітає українців, ворог на рідній землі, тривожні думки і самотня жінка в купе, яка бачить у квітці все, що залишила вдома, ніби відірвані від світу, вони — у своєму маленькому тимчасовому й непевному світі («Жінка з квіткою»).

На чужині — і полонені українці («У таборі»). Текст організовує внутрішнє мовлення поневоленого героя. Петро Мальований перебуває в полоні, він розуміє, що його становище гірше від худоби. Чоловік загострено сприймає плинність часу, його робочих рук потребує рідна земля, а він — вирваний із корінням на чужині. Простий селянин осягає категорію відносності в часі, у просторі природньому та соціальному (він розуміє, що немолоді вартові — німецькі бауери, які теж відірвані від сім'ї). Його козацька пісня не може вирватися за межі дротяної решітки, вона теж у полоні.

Брудна сорочка, спогад про рідну ідилію, думки про найстаршого сина, який в Америці заробляє гроші і хоче батькові подарувати золотий годинник, — все це тільки поглиблює відчай («А ти сиди. Сиди рік, сиди два, сиди три — до суду-віку сиди. Аж досидишся до такого, що тебе нужда з'їсть, або хвороба яка вночі задавить, або з розуму зійдеш — тоді і визволять тебе» [6, с. 500]; «І спомини сідали на його, як на мерця мухи» [6, с. 500]). Зміни психологічного стану, які показують наростання внутрішнього неспокою, підкреслені змінами фізичними, що увиразнено візуальними порівняннями («Петро Мальований ходив між дротами, як в менажерії звір» [6, с. 498]; «Сів під решіткою, обіймив праве коліно руками і хитався направо й наліво, як від вітру пень» [6, с. 499]; «І знов обіймив руками коліно, як жінку, і знов хитався направо й наліво» [6, с. 500]; «Похилив голову на коліно і вже не подібний був до пенька, а до груди землі, яку вижбурляла війна з українського чорнозему і кинула з Таращі над Рейн» [6, с. 500]; «Гаркнув, як заржавілий ланцюх» [6, с. 500]).

Маючи досвід перебування в таборах із французами, з англійцями, а тепер із своїми, Петро Мальований може порівняти: «Тамтих ненавидять, але

мають їх за людей, а наших ніби люблять, та так якось, як господар своїх собак любить. Добрі собаки, а все-таки собаки» [6, с. 501]. Таке спостереження можна пояснити різним ставленням до державних і недержавних націй.

Петро Мальований побачив в американському таборі сина, але разом вони не можуть бути. Колись з Америкою їх розділяв океан (економічні проблеми), а тепер — колючий дріт і стежечка (війна). Ця роз'єднана сім'я як роз'єднаний народ, розмежований кордонами імперій. Долю української родини / народу вирішать інші, державні народи, а українці залишатимуться на узбіччі історії. Стежечка між табором, де перебуває Петро Мальований, і табором, де ув'язнений його син, символізує непереборні обставини, демонструючи абсурдність законів військового часу. Автор підтверджував реальне походження сюжету цього твору: «На правдивій події в одному з таборів полонених у Німеччині, де я працював літ п'ять» [6, с. 485].

В. Лев коментував: «Лепкий пригадує собі переживання в таборі полонених, зустріч із ними, співжиття і милі хвилини, навіть у таких воєнних обставинах, серед яких знайшовся він із тисячами полонених українців із царської армії. Вони привикли до поета, полюбили його за людяне відношення до них і бажання допомогти їм зрозуміти, ким вони, що вони українці, не царські вояки — слуги батюшки-царя» [4, с. 204–205].

На політичній карті світу образ спаленої рідної землі в автобіографічному тексті «Папери є?» постає як узагальнення трагедії світового масштабу: «Була це ніби маленька частинка, ніби огник один той великої пожежі, що займалася кругом» [6, с. 505].

Привертають увагу наратологічні знахідки автора в тексті «Моя вина». У «Поясненнях» до другого тому «Писань» Б. Лепкий пригадував: «Літом 1920 року приїхав я на візвання Укр. військ. сан. місії з Вецляру до Берліна і замешкав у Шпандау-і.

У Вецлярі не було в мене українських часописів з рідного краю. Що тільки в Шпандау-і дістав я їх і вражіння, яке вони на мене зробили я передав у цьому ескізі.

Написаний він протягом одної ночі і видуманого тут нема нічого. Навіть закінчення не підібране для ефекту. Так воно й було...» [5, с. 485].

Читання українських газет передано як потік свідомості. Тут — болюча лекція з географії: «Безталанна країно! Чому як раз над твоїми полями відчинила Пандора свій злочасний ящик і висипала з його найгірші злидні?

Перші великі бої і перші громади втікачів, і перші шибениці з тисячами невинно повішених людей, і перший масовий Каїновий злочин. Брат на брата пішов. А все на твоїх, на галицьких полях» [5, с. 401]; «Спис померших в італійському таборі Casale di Altramar».

Ось диви, як далеко гонили твої сини за лавровими вітками, куди то не ходили вони по солону воду! [...] Засипайте, загребуйте мерців, бо їх так багато на світі.

Земля їсти хоче — жере...

Засипали.

І на кладовищу стоїть кілька нових горбків, мов якийсь підземний крот вижбурляв кілька свіжих купин.

Чорний крот.

А до кожного горбка вже й дарунок несуть. Перший і останній дарунок чужини. Білий хрест із номером помершого і з числом його полку й баталіону.

Так, бо кожний з них був тільки одним числом у цьому великому рахунку» [5, с. 402–403]. Це сповнені болю листи та телеграми українських полонених та їхньої родини, написані українською мовою, які були викинуті на пошті в Дублянах; «Деякі були писані голкою на листах, із книжок, з псалтирі, з молитовника, із святого письма» [5, с. 404]. Тиф у Львівському повіті, 27 квітня на станції Котюжани розстріляні більшовиками старшини із галицької армії Глібовицький, Іванович, Боцура... Українські газети — як український мартиролог.

Б. Лепкий узагальнює: «Для всіх є право на самовизначення народів, тільки за ками цього права нема. За нами є тільки одно право вмірати. По всіх бовищах Європи, по всіх таборах і в'язницях, від голоду й хороб, від кулі більшовика й імперіяліста, за нами одна дорога до волі — смерть!» [5, с. 406–407]. До роздумів письменника органічно вплітається уривок зі «Слова о полку Ігоря» — сон князя Святослава, що увиразнить самоувідомлення вини перед полеглими за рідний край.

Найсильнішим відгомном воєнного лихоліття у творчості Б. Лепкого В. Лев уважає поему «Ноктюрн» [4, с. 166]. Привертають увагу спостереження З. Лановик та М. Лановик: Дванадцять старців як утілення трагедії минулих поколінь; «Дванадцять жінок» — «сповідальний плач українських жінок усіх поколінь» [3, с. 9]; «Сироти-діти — це метафора безнадії майбутнього покоління, яке змалку пережило жахи війни, голоду, хвороб, знущань, розпусти» [3, с. 10]; «Видіння дванадцяти вершників... набуває найбільш апокаліптичного значення» [3, с. 10]; частина «Дванадцять борців» — трагічна картина «безконечної загибелі українців, які не знають перепочинку між війнами, революціями, битвами» [3, с. 10]. Вдало підмічено суголосність другої частини з поемою П. Тичини «Скорбна мати» (1918) [3, с. 9]. На нашу думку, напрошуються паралелі «Ноктюрна» і до таких текстів, як «Золотий гомін» П. Тичини (1917) та «Дванадцять» О. Блока (1918).

Драматична напруга «Ноктюрна» увиразнена жанровими елементами треносу, молитви, фольклорних текстів. Підмічені у статті «“Ноктюрн” Богя дана Лепкого в культурно-історичному контексті розвитку жанру» зв'язки з фольклорними творами (думами, героїчним епосом, плачами, похоронними голосіннями), із текстами давньої літератури (церковними гімнами, «Тренод сом» М. Смотрицького, із жанром ляменту, середньовічними містеріями, «Великим льохом» Т. Шевченка [3, с. 11], з романтичною поезією (мотив постання із гробу) [3, с. 9] можна доповнити спорідненістю із жанром сирітських пісень і конкретизувати названий романтичний мотив твором Т. Шевченка «За байраком байрак...».

Осібнo — про категорію слави. Класичним є бачення Т. Шевченка істинної, щирої слави та слави ілюзорної, облудної («До Основ'яненка», перший вступ до поеми «Гайдамаки», «Кавказ», триптих «Доля», «Муза», «Слава»). Рефрен «О славо, кєрвава славо!» в частині «Дванадцять борців» актуалізує розуміння ціни здобутого.

Авторська напруга об'єднує всі частини «Ноктюрна» — від гіркої усвідомлення недержавності нації (на поверхні — суголосність із поезією «трюх літ» Т. Шевченка, з такими творами, як «Великі роковини» І. Франка, «Товаришці на спомин», «Пророчий сон патріота», «Slavus — sclavus» Лєсі Українки та ін.), апокаліптичних елементів до державотворчих проєкцій («Нам від Сяну по Дін / Або жити, або нам не жити!» [6, с. 255]). М. Ільницький наголосив: «Нід коли ще талант поета не піднімався до такої сили у вираженні трагізму народної

долі, в поєднанні конкретних сцен з висотою філософського узагальнення» [2, с. 15].

Отже, присвячена темі війни мала проза Б. Лепкого, написана після 1914 р., поема «Ноктюрн» засвідчують шлях авторської думки від аналізу окремих ситуацій до висновків-узагальнень, історіософічних спостережень. Твори демонструють виразний антимілітаристський пафос та антиімперський дискурс.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зушман М. Б. Мала проза Богдана Лепкого в контексті західноукраїнської новелістики кінця XIX — початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Зушман Михайло Богданович. — Кіровоград, 2007. — 19 с.
2. Ільницький М. «Найпопулярніша постать на галицькому ґрунті» / М. Ільницький // Лепкий Б. Твори : у 2 т. — Т.1. — К.: Дніпро, 1991. — С. 5–30.
3. Лановик З. «Ноктюрн» Богдана Лепкого в культурно-історичному контексті розвитку жанру / З. Лановик, М. Лановик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Серія : Літературознавство. — 2012. — № 36. — С. 3–13.
4. Лев В., д-р. Богдан Лепкий. 1872 — 1941. Життя і творчість / д-р В. Лев. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1976. — 399 с.
5. Лепкий Б. Писання : У 2 т. / Б. Лепкий. — К.; Ляйпціг: Українська накладня, [б. р.]. — Т. II : Проза. — 487 с.
6. Лепкий Б. Твори: У 2 т. / Б. Лепкий. — К.: Наук. думка, 1997. — Т. 1: Поетичні твори. Прозові твори. Мемуари. — 845 с.
7. Пеленський Є.Ю., д-р. Богдан Лепкий. 1872–1941. Творчий шлях. — Бібліографія творів / Друге вид. — Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. — 56 с.